

Znak pisma: NID-EAZA/7606/1072/19/JW

Warszawa, dnia 13 września 2019 r.

Opinia

na temat standardów metodycznych badań archeologicznych oraz sposobu określania ich zakresu dotyczących miejsc związanych z działaniami militarnymi, w szczególności reliktyw fortyfikacji polowych i pól bitewnych zlokalizowanych w liniach rozgraniczenia inwestycji drogowych

Podstawa wykonania opinii: pismo Rady Generalnego Dyrektora Dróg Krajowych i Autostrad z dnia 2 sierpnia 2019 r. (znak: ZS.ZA.523.3.2019.1.gk).

Określenie przedmiotu i celu opinii: przedmiotem opinii jest opracowanie standardów metodycznych badań archeologicznych oraz sposobu określania ich zakresu dotyczących miejsc związanych z działaniami militarnymi, w szczególności reliktyw fortyfikacji polowych i pól bitewnych zlokalizowanych w liniach rozgraniczenia inwestycji drogowych.

Materiały, na których oparto opinię:

1. Wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków z dnia 17 grudnia 2018 r.,
2. J. Wrzosek, Historyczne pole bitwy jako stanowisko archeologiczne. Wybrane problemy. *Ochrona Zabytków* 2 (271) 2017, 79-98.
3. Y. Desfossés, A. Jacques, G. Prilaux, *L'archéologie de la Grande Guerre*. Rennes 2008: Éditions Ouest-France.
4. Akty prawne, dotyczące ochrony dziedzictwa archeologicznego w Polsce.

Treść opinii:

Zgodnie z międzynarodowymi, a także krajowymi aktami prawnymi pozostałości militarnej działalności człowieka z przeszłości mogą zostać uznane za obiekty

zabytkowe. O ile obiekty o chronologii pradziejowej, średniowiecznej czy nowożytnej nie budzą większych wątpliwości co do ich wartości zabytkowej to XX-wieczne relikty umocnień polowych czy pola bitew traktowane są pod względem konserwatorskim bardzo różnie. Najczęściej ochroną obejmuje się pojedyncze obiekty związane z fortyfikacjami (np. schrony bojowe), mogiły, a o wiele rzadziej pola bitew.

W ostatnich latach do krajowej ewidencji zabytków archeologicznych, na podstawie różnych badań (najczęściej powierzchniowych) wprowadzono także niektóre pozostałości umocnień polowych z dwóch ostatnich wojen światowych oraz wojny polsko-bolszewickiej 1920 r. Część z nich została wykryta, a następnie badana wykopaliskowo w związku budową dróg krajowych i autostrad.

Mając na uwadze dotychczasowe doświadczenia krajowe ale również te wyniki z badań prowadzonych zwłaszcza w krajach Europy Zachodniej należy stwierdzić, iż każdorazowo relikty takie traktować należy jak stanowiska archeologiczne, z pełnymi tego konsekwencjami. Będą nimi: odpowiednia metodyka badań oraz wciągnięcie do ewidencji zabytków archeologicznych (stosowanie odpowiedniej numeracji w systemie AZP). Z uwagi na specyfikę tych zabytków, taką jak powtarzalność form czy duże powierzchnie procedury badawcze muszą zostać odpowiednio dobrane. Ogromną rolę pełni w tym przypadku etap przygotowania do badań terenowych. Będzie to w szczególności kwerenda archiwalna, historyczna, kartograficzna oraz analiza numerycznego modelu terenu wykonanego na podstawie danych ALS.

Wobec powyższego można zaproponować następujące postępowanie badawcze:

Etap I. Badania rozpoznawcze

- a. Kwerenda archiwalna, historyczna i kartograficzna pozwalająca na lokalizację obszaru działań militarnych oraz związanych z nimi ewentualnych fortyfikacji i innych obiektów, ustalenie chronologii i intensywności starć.
- b. Analiza numerycznego modelu terenu (NMT) wykonanego na podstawie danych ALS oraz zdjęć lotniczych, pozwalająca na lokalizację relikwów fortyfikacji i innych obiektów, w tym o własnej formie krajobrazowej, które mogą być związane z działaniami militarnymi, takimi jak: cmentarze wojenne, pojedyncze mogiły, leje po pociskach, ślady magazynów wojskowych itp.

- c. Archeologiczne badania powierzchniowe. W ich trakcie poza tradycyjną prospekcją muszą zostać zweryfikowane w terenie wszystkie relikty wytypowane wcześniej na podstawie kwerendy, analizy NMT i zdjęć lotniczych.

W przypadku starć zbrojnych datowanych od okresu średniowiecza do końca XIX w. podczas badań powierzchniowych należy stosować wykrywacze metali oraz tworzyć planografię znalezisk na podstawie pomiarów geodezyjnych lub wykonanych za pomocą odbiorników GPS. Podobne postępowanie zaproponować można w stosunku do konfliktów z wieku XX w przypadku gdy analiza NMT nie wykazała istnienia reliktyw fortyfikacji. Jeżeli jednak są one obecne to użycie wykrywaczy metali przenieść można do etapu badań wykopaliskowych.

Najważniejszym wynikiem etapu I jest określenie granic stanowisk, które znalazły się w pasie kolizji z inwestycją drogową. W przypadku średniowiecznych i nowożytnych pól bitewnych granice takie należy wyznaczać w oparciu o kwerendę historyczną oraz planografię zabytków. Starcia XX-wieczne ze względu na swoją skalę obejmują znacznie większe obszary i charakteryzują się zazwyczaj dużą liczbą pozostałości o własnej formie terenowej. Dlatego też ich powierzchnie w pasie kolizji z inwestycją mogą osiągać bardzo duże rozmiary liczone w dziesiątkach hektarów lub nawet kilometrów.

Etap II. Badania wykopaliskowe

Specyfika badań pól bitewnych polega na tym, że ze względu na ich duże powierzchnie, nie dąży się do przebadania metodą wykopaliskową całego ich obszaru lecz jego wybranych fragmentów. Mając powyższe na uwadze badania wykopaliskowe należy przeprowadzić w co najmniej 2 fazach:

- a. w **pierwszej** rozpoznać powierzchniowo z użyciem wykrywacza metali teren całego stanowiska, wszystkie pozyskane w ten sposób znaleziska należy nanieść na plan wykonując planografię,
- b. w **drugiej** przeprowadzić badania wykopaliskowe widocznych w terenie obiektów nieruchomych oraz tych odkrytych podczas prowadzenia prac z wykrywaczami.

W przypadku etapu drugiego najczęściej badacze będą mieli do czynienia z reliktyw umocnień polowych, które będą występować pojedynczo, w postaci zgrupowań (np. stanowiska ogniowe) lub będą miały przebieg liniowy (np. transzeje). Badania tego typu

obiektów nie powinny metodyką odbiegać od badań zabytków o chronologii starszej (pradzieje-średniowiecze) można jedynie zastanawiać się nad zakresem takich działań. Jeżeli prace etapu pierwszego przyniosą dużą liczbę zabytków ruchomych i/lub kostnych szczątków ludzkich świadczących o prowadzeniu intensywnych walk powinny być one eksplorowane w całości z zachowaniem marginesu (np. 5-10 m). Jeśli zaś liczba zabytków ruchomych jest znikoma lub nie ma ich wcale to w przypadku dużych rozmiarów obiektów liniowych dopuścić można rozpoznanie o mniejszym zakresie. Może ono polegać na zmniejszeniu marginesu lub eksploracji plastycznej samej struktury obiektu. Należy przy tym pamiętać o wykonywaniu większej liczby cięć profilowych. W ostatnim z opisywanych ewentualności należy zachować pewną ostrożność i brać pod uwagę fakt, iż większość pól bitewnych została już przeszukana w trakcie nielegalnych poszukiwań prowadzonych przez tzw. poszukiwaczy skarbów. W rezultacie ich działalności tereny takie mogą być w znacznym stopniu pozbawione przedmiotów metalowych choć podczas działań wojennych były areną zaciętych walk. W takich przypadkach ważne są wyniki kwerendy historycznej, która może w znacznym stopniu wyjaśnić takie sytuacje.

Niepełne rozpoznanie obiektów liniowych będzie zawsze nieść ryzyko przeoczenia zalegających w nich zabytków lub/i ludzkich szczątków kostnych.

Jednym z najważniejszych problemów jakie stają przed inwestorem, badaczami i służbami konserwatorskimi jest rodzaj i liczba przedmiotów pozyskanych w trakcie badań. O ile na polach bitew od okresu średniowiecza do końca XIX wieku znaleźć można standardową, jak na badania archeologiczne, liczbę zabytków to XX wiek zmienia tę sytuację. Zaawansowana produkcja przemysłowa sprawiła, że obie wojny światowe niosą ze sobą masową liczbę znalezisk liczoną w dziesiątkach i setkach tysięcy. Znaczna część z nich to mniej lub bardziej charakterystyczne fragmenty amunicji strzeleckiej i artyleryjskiej oraz elementy umundurowania i wyposażenia żołnierskiego. Pozyskiwanie, ewidencjonowanie, konserwacja i przekazywanie do jednostek muzealnych wszystkich znalezisk może więc okazać się trudne lub wręcz niemożliwe. Mają na to wpływ różne czynniki, z których najważniejsze to: środki finansowe przeznaczone na badania, podejście wojewódzkich konserwatorów zabytków (wkz) oraz muzealników, którzy w efekcie decydują o przyjęciu zabytków.

W związku z powyższym można zaproponować następującą procedurę. Wykonawca badań archeologicznych uwzględnia w dokumentacji wszystkie znaleziska, a następnie

posiłkując się opinią historyka przedstawia wkz te, które w jego ocenie są, a które nie są zabytkami. Wkz podejmuje decyzję w tej sprawie i zabytki przekazuje w drodze decyzji do odpowiedniego muzeum lub innej jednostki organizacyjnej. Wszystkie artefakty uznane przez wkz za zabytki muszą być konsekwentnie tak traktowane czyli zaewidencjonowane i poddane konserwacji.

Z uwagi na specyficzny rodzaj odkrywanych artefaktów trzeba się liczyć z dużą liczbą pozyskiwanych przedmiotów niebezpiecznych, głównie amunicji strzeleckiej i artyleryjskiej, bomb lotniczych oraz min. W takich przypadkach powiadamiane będą odpowiednie służby, które zabezpieczą takie znaleziska. Jeśli będzie to możliwe prowadzący badania powinien uzyskać chociaż podstawowe informacje na ich temat oraz wykonać dokumentację fotograficzną.

Podsumowując, zaproponowane postępowanie pozwala na rozpoznanie reliktyw militarnej działalności człowieka, zwłaszcza pozostałości fortyfikacji polowych, a także, ich bezpośredniego otoczenia. Należy przy tym pamiętać, iż do każdego z przypadków należy podchodzić indywidualnie rozpatrując różne strategie badawcze. Inaczej powinny być badane ciągnące się na przestrzeni dziesiątków kilometrów linie okopów z okresu II wojny światowej, w odmienny sposób niezwykle rzadkie relikty fortyfikacji z wojny polsko-bolszewickiej, a w inny potraktowane miejsca szczególne takie jak średniowieczne czy nowożytnie pola bitew.

Wnioski:

W przypadku badań pozostałości militarnej działalności człowieka, zwłaszcza tej pochodzącej z wieku XX proponuje się następujące postępowanie badawcze:

Etap I. Badania rozpoznawcze

- a. Kwerenda archiwalna, historyczna i kartograficzna pozwalająca na lokalizację obszaru działań militarnych oraz związanych z nimi ewentualnych fortyfikacji i innych obiektów, ustalenie chronologii i intensywności starć.
- b. Analiza numerycznego modelu terenu (NMT) wykonanego na podstawie danych ALS oraz analiza zdjęć lotniczych, pozwalająca na lokalizację reliktyw fortyfikacji i innych obiektów, w tym o własnej formie krajobrazowej, które mogą być związane z działaniami militarnymi, takimi jak: cmentarze wojenne, pojedyncze mogiły, leje po pociskach, ślady magazynów wojskowych itp.

c. Archeologiczne badania powierzchniowe. W ich trakcie poza tradycyjną prospekcją muszą zostać zweryfikowane w terenie wszystkie relikty wytypowane wcześniej na podstawie kwerendy i analizy NMT.

Etap II. Badania wykopaliskowe

Specyfika badań pól bitewnych polega na tym, że ze względu na duże powierzchnie tych stanowisk archeologicznych, nie dąży się do przebadania metodą wykopaliskową całego ich obszaru lecz jego wybranych fragmentów. Mając powyższe na uwadze badania wykopaliskowe należy przeprowadzić w co najmniej 2 fazach:

- a. rozpoznać powierzchniowo z użyciem wykrywacza metali teren całego stanowiska, wszystkie pozyskane w ten sposób znaleziska należy nanieść na plan wykonując planografię,
- b. przeprowadzić badania wykopaliskowe widocznych w terenie obiektów nieruchomych oraz tych odkrytych podczas prowadzenia prac z wykrywaczami.

Znaleziska pozyskane w trakcie badań

W związku z masowym charakterem większości znalezisk proponuje się następującą procedurę. Wykonawca badań archeologicznych uwzględnia w dokumentacji wszystkie znaleziska, a następnie np. posilkując się opinią historyka przedstawia wkz, które w jego ocenie są, a które nie są zabytkami. Wkz podejmuje decyzję w tej sprawie i zabytki przekazuje w drodze decyzji do odpowiedniego muzeum lub innej jednostki organizacyjnej. Wszystkie artefakty uznane przez wkz za zabytki muszą być konsekwentnie tak traktowane czyli zaewidencjonowane i poddane konserwacji.

O znaleziskach niebezpiecznych, przejętych przez odpowiednie służby prowadzący badania, o ile to możliwe, uzyskuje podstawową wiedzę i wykonuje dokumentację fotograficzną.

Jakub Wrzosek

kierownik Zespołu ds. ekspertyz i analiz
zabytków archeologicznych
Dział Ekspertyz i Analiz konserwatorskich

Michał Sekuła
starszy specjalista
Zespół ds. ekspertyz i analiz zabytków
archeologicznych